

Azərbaycan dili dərslərində inteqrasiyanın yaradılmasında pedaqoji üsul və metodların istifadə imkanları

Rəhilə Hümmətova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.
Azərbaycan. E-mail: rahilahummetova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2521-6361>

XÜLASƏ

Təlim prosesində fənlərin inteqrativ əsaslarla tədrisi müasir dərsə verilən tələblərdən biridir. İnteqrasiya termini təhsildə XX əsrin sonundan etibarən daha aktiv şəkildə istifadə olunmağa başlansa da, əslində, onun ifadə etdiyi məzmun həyatın, cəmiyyətin içərisində mövcud olmuşdur. Müasir cəmiyyətdə baş verən sosial proseslər, ölkələrarası iqtisadi-mədəni əlaqələrin formalaşması və möhkəmlənməsi təhsilin inkişafında xüsusi tələblər irəli sürür. Bu tələblərdən biri də təlimdə inteqrativliyin təmin olunmasıdır. Vaxtında və mövzunun məqsədinə uyğun inteqrasiya təlim prosesində dilə bütöv bir sistem kimi yanaşmağı, hər bir mövzunun zəncirin qırılmaz həlqələri olduğu fikrini dərk etməyi tələb edir. Məqalədə inteqrasiyanın yaradılmasında, mövzuların şüurlu olaraq dərk edilməsində alqoritmik məsələ, linqvistik eksperiment, müqayisə və s. pedaqoji üsullardan istifadə imkanları, həmçinin onlara aid nümunələr əks olunub.

AÇAR SÖZLƏR

inteqrasiya, oxşar dil faktlarının fərqləndirilməsi, alqoritmik məsələ, linqvistik eksperiment

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 17.07.2023
qəbul edilib: 22.08.2023

METHODS

Possibilities of using pedagogical ways and methods in creating integration in the lessons of the Azerbaijani language

Rahila Hummatova

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: rahilahummetova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2521-6361>

ABSTRACT

In the training process, the teaching of subjects on an integrative basis is one of the requirements for modern lessons. Although the term integration began to be used more actively in education since the end of the 20th century, in fact, the content expressed by it existed in life and society itself. The social processes taking place in modern society, the formation and strengthening of inter-country economic and cultural relations make special demands on the development of education. One of these requirements is the provision of integrative training. Timely and subject-oriented integration in the learning process requires treating language as a whole system, understanding the idea that each subject is an unbreakable link in the chain. In the article, the possibilities of using pedagogical methods such as algorithmic problem, linguistic experiment, comparison in creating integration and thus consciously understanding the topics and their examples are given.

KEYWORDS

integration,
differentiation of
similar linguistic facts,
algorithmic problem,
linguistic experiment

ARTICLE HISTORY

Received: 17.07.2023

Accepted: 22.08.2023

Giriş / Introduction

Məlum həqiqətdir ki, bilik insanın müdrək və şəxsiyyət kimi formalaşmasında vasitə rolunu oynayır. Müasir dünyamız təhsilin, innovativ texnologiyanın uğurlu nailiyyətlərinə əsaslanır. Ölkəmizin təhsil sisteminin dünya təhsil sistemində uğurlu inteqrasiyasını təmin etmək üçün ciddi dəyişikliklər və islahatlar aparılır. Aparılan bu islahatların əsas qayəsi cəmiyyətimiz üçün savadlı, sağlam, demokratik fikirli, məntiqli və tənqidi düşünməyi bacaran, fikir və düşüncələrini müstəqil şəkildə ifadə edən şəxsiyyət formalaşdırmaqdır. Qeyd edək ki, təlim prosesində fənlərin inteqrativ əsaslarla tədrisi müasir dərəcə verilən tələblərdən biridir. İnteqrasiya termini təhsildə XX əsrin sonundan daha aktiv şəkildə istifadə olunmağa başlansa da, əslində, onun ifadə etdiyi məzmun cəmiyyət daxilində hər zaman mövcud olmuşdur. Zaman-zaman diferensial yanaşmalar hissələrə bölünməni, ayrılıqları tənzimlədiyi kimi, inteqrasiya prosesləri də bütövləşmələrin, tamamlanmaların nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Bütün elm sahələrində, o cümlədən sosiologiya və pedaqogikada inteqrasiya önəmli yer tutmuşdur. Ona görə də pedaqogikada “inteqrasiya”, “inteqrativlik”, eləcə də “təhsildə inteqrasiya” və s. anlayışlardan istifadə olunmağa başlanılmışdır¹.

Tədqiqat işi. Müasir cəmiyyətdə baş verən sosial proseslər, ölkələrarası iqtisadi-mədəni əlaqələrin formalaşması və möhkəmlənməsi təhsilin inkişafında xüsusi tələblər irəli sürür. Bu tələblərdən biri də, daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, təlimdə inteqrativliyin təmin olunmasıdır. Uzun müddətdir ki, qloballaşan təhsil sistemində, eləcə də elm sahələrində inteqrasiya, inteqrativlik, inteqrativ təlim, inteqrativ dərəcə, inteqrativ fənn və s. ifadə və söz birləşmələrindən daha tez-tez istifadə olunmağa başlanılmışdır. Dünya dövlətlərinin təhsil sistemlərində genişlənən inteqrasiya, əlaqəli təhsil təlim edilən fənlərarası inteqrasiyanın vacibliyini şərtləndirir. İnteqrasiyanın yaradılması mövzuların daha dərindən mənimsənilməsi və uzun müddət yadda saxlanması üçün mühüm amillərdəndir. Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, fəal təlimdə inteqrativlik ümumpedaqoji prinsip olub, bugünkü təlimin əsas sütunlarından biridir. Vaxtında və mövzunun məqsədinə söykənən inteqrasiya təlim prosesində dilə bütöv bir sistem kimi yanaşmağı, hər bir mövzunun zəncirin qırılmaz həlqələri olduğu fikrini dərk etməyi tələb edir. Təbii ki, həlqələr bir-biri ilə möhkəm və sıx bağlanmazsa, qırılır. Mövzular da belədir. Onlar arasında zərurətdən yaranan inteqrasiya möhkəm qurularsa, hər bir mövzu təhsilalanlar tərəfindən daha dərin və

¹ <http://kompy.info/fakulte-pedaqoji-ixtisas-azerbaycan-dili-ve-edebiyat-muelliml.html>

şüurlu şəkildə dərk edilir. İstər üfüqi, istər şaquli, istərsə də fənnüstü inteqrasiya süni şəkildə yaradılmamalıdır. Qeyd edək ki, dilçilikdə oxşar dil faktları və hadisələri olduqca üstün mövqedədir. Əlaqəsi, oxşarlığı olan mövzuların tədrisində bu əlaqə və oxşarlıqlardan istifadə etməklə həm verilmiş elmi-nəzəri bilik və bacarıqlar xatırlanmalı, həm də yeni mövzular şüurlu şəkildə mənimsədilməlidir. Müxtəlif pedaqoji metod və üsullardan istifadə etməklə fəndaxili, eləcə də fənlərarası inteqrasiyanın yaradılmasına, mövzuların, fənlərin hərtərəfli mənimsənilməsinə nail olmaq mümkündür. Onların bir neçəsinə nəzər salaq:

Alqoritm üsulu. Alqoritm üsulu oxşar dil fakt və anlayışları bir-birindən fərqləndirməkdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Alqoritmik məsələlər qoyulmuş suallarla təhsilalanların elmi-nəzəri bilik və bacarıqları yoxlanılır, oxşar anlayışlar daha dəqiq fərqləndirilir və hər birinin spesifik xüsusiyyətləri dərinlən dərk edilir. Fərqliliyi bildirmək üçün istifadə olunan bu suallara müvafiq olaraq qısa “*hə*” və ya “*yox*” cavabı verilir. Onu da qeyd edək ki, leksikologiyanın tədrisində dolaşılıq yaradan aktual problemlərdən biri omonim və çoxmənalı sözlərin, omoformların, omonimlərlə paronimlərin, sabit (frazoloji) birləşmələrlə sintaktik vahid olan sərbəst birləşmələrin, morfologiyada ismin tədrisində yiyəlik hal və II şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisinin omonimliyinin, təsirlik hal və III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisinin omonimliyinin, bəzi say və zərflərin (az, çox, xeyli, bir qədər), atributiv isimlərlə sifətlərin və s. fərqləndirilməsi ilə bağlıdır. Alqoritmik yolla bu cür dil vahidlərini asanlıqla fərqləndirmək mümkündür. Çoxmənalı sözlərlə omonimləri fərqləndirmək üçün aşağıdakı alqoritmik məsələyə diqqət yetirək:

1. Verilmiş qoşa sözlər arasında məna əlaqəsi varmı?

gül, gül

ayaq, ayaq

Cavab: *yox*

hə

2. Verilmiş qoşa sözlər arasında məna əlaqəsini müəyyənləşdirmək mümkündürmü?

gül, gül

ayaq, ayaq

Cavab: *yox*

hə

3. Verilmiş qoşa sözlər eyni nitq hissəsinə aiddir?

gül, gül

ayaq, ayaq

Cavab: *yox*

hə

Nəticə: **omonim**

çoxmənalı söz

Təhsilalan müəllimin köməyi ilə müəyyənləşdirir ki, *gül* – fars mənşəli söz olub, ətirli bitki, çiçək mənasını verir; *gül* (*gülmək*) – milli mənşəli söz olub, hərəkət, hal-

vəziyyət kimi semantik tutumlara malikdir. Bu mənalar arasında əlaqə yoxdur və onu müəyyənləşdirmək də mümkün deyil. Lakin *ayaq* – insanın ayağı ətrafı, bədən üzvü; stolun ayağı – oxşatma, bənzətmə əsasında yaranan digər mənə çaları arasında əlaqə mövcuddur. Sonradan nə qədər mənə yaransa da, birinci, ilkin, dominant mənə ətrafında birləşir və məzmunca ona bağlı olur. Beləliklə, *gül* sözlərinin omonim, *ayaq* sözlərinin çoxmənalı olduğu alqoritm vasitəsilə bir daha sübut olunur. Eyni zamanda məlumdur ki, sözdə omonimlik müstəqil mənadır, çoxmənalılıq isə bir sözün müxtəlif semantik variantlarından ibarətdir.

Qoşma ilə bağlayıcıyı fərqləndirmək üçün belə bir alqoritmik məsələ qoyulur:

1. Eyni fonetik tərkibli **ilə** morfemi əlaqəyə girdiyi sözə semantik çalar qazandırırımı?

Cümlə: İbrahim xan **ilə** Vaqif səsə eyvana çıxdı; Sol əli **ilə** uzun saçlarını sığalladı.

Cavab: *yox* *hə*

2. Cümlələrdəki **ilə** morfemi əlaqə yaratdığı sözlə birlikdə cümlə üzvü vəzifəsini icra edirmi?

Cavab: *yox* *hə*

3. Cümlələrdəki **ilə** morfemi tabeedicilə xüsusiyyət daşıya bilərmi?

Cavab: *yox* *hə*

4. Cümlələrdəki fərqləndirilmiş sözlər tərz, iştirak, məkan məzmunu da (başqa cümlələrdə) yarada bilərmi?

Cavab: *yox* *hə*

5. Cümlələrdəki **ilə** morfemi əlaqəyə girdiyi sözlə birlikdə suala cavab verə bilərmi?

Cavab: *yox* *hə*

Nəticə: *bağlayıcı* *qoşma*

Oxşar dil faktları və hadisələrin fərqləndirilməsində, hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində alqoritmik üsuldan məqsədyönlü şəkildə faydalanmaq daha uğurlu nəticənin əldə olunmasına, mövzulararası inteqrasiyanın qurulmasına imkan yaradır. Bu cür pedaqoji üsul və vasitələrin köməyi ilə eyni səs tərkibinə malik olan, həm qoşma, həm də şəkilçi kimi işlənən *-la²*; *-ca²* morfemlərini də fərqləndirmək mümkündür. Göründüyü kimi, alqoritmik məsələlər qoyulmuş suallarla təhsilalanların elmi-nəzəri bilik və bacarıqları yoxlanılır. Aşağıda verilən başqa nümunələrdə əsas nitq hissəsi ilə qoşmanı fərqləndirməyə çalışaq:

1. Verilmiş qoşa sözlər əlaqəyə girdiyi sözlərlə birlikdə cümlə üzvü vəzifəsini icra edirmi?

<i>Cümlə:</i> Ağacda püstə sarı ; Cənazəm üstə sarı .	Dolan gəl dostu sarı ; Çıxaydım dağa sarı .
<i>Cavab:</i> yox	<i>hə</i>
2. Verilmiş qoşa sözlər əlaqəyə girdiyi sözlərə əlavə məna çaları verirmi?	
<i>Cavab:</i> yox	<i>hə</i>
3. Verilmiş qoşa sözlərin yalnız qrammatik mənası olurmu?	
<i>Cavab:</i> yox	<i>hə</i>
<i>Nəticə:</i> əsas nitq hissəsi sifət; feil	köməkçi nitq hissəsi qoşma

Beləliklə, mövzunun mahiyyəti ilə əlaqədar sualların qoyuluşu alqoritmik məsələni həll etmiş olur. Bu da öz növbəsində oxşar anlayışların daha dəqiq müəyyənləşdirilməsi və hər birinin spesifik xüsusiyyətlərinin daha dərinlən dərk edilməsi üçün əsas verir.

Oxşar dil faktlarından olan sabit birləşmələrlə sərbəst birləşmələri fərqləndirmək üçün də alqoritmik məsələ qurmaq mümkündür:

1. Verilmiş birləşmələr dildən hazır şəkildə götürülmüşdür?

<i>Birləşmələr:</i> ələ salmaq ;	insanın taleyi
<i>Cavab:</i> <i>hə</i>	<i>yox</i>

2. Birləşmə məcazi məna ifadə edirmi?

<i>Cavab:</i> <i>hə</i>	<i>yox</i>
-------------------------	------------

3. Birləşmə daxilindəki sözlər öz müstəqilliyini itirirmi?

<i>Cavab:</i> <i>hə</i>	<i>yox</i>
-------------------------	------------

<i>Nəticə:</i> frazeoloji birləşmə lüğəvi vahid	sərbəst birləşmə sintaktik vahid
--	---

Beləliklə, yekun olaraq təhsilalan dərindən dərk edir ki, sərbəst söz birləşmələri bir neçə leksik vahiddən törəməsinə baxmayaraq, bütünlüklə leksik mənalı vahid deyil, sintaktik vahiddir. Frazeoloji vahidlər isə lüğəvi vahidlərdir, çünki həmin sözlər bütövlükdə bir məna ifadə edir. Buna görə də ifadənin tərkibindəki sözləri ayrı-ayrı cümlə üzvü kimi təhlil etmək mümkün deyil. Sərbəst söz birləşməsində sözlər öz müstəqilliyini saxlayır, lakin frazeoloji vahidlər leksik birləşmələr olduğundan bu vahidləri əmələ gətirən sözləri bir-birindən ayırmaq olmur. Sabit söz birləşməsi dildə hazır şəkildə olur, lakin sərbəst birləşmə müəyyən ünsiyyət prosesində, tələbata uyğun qurulur, nitq anında yaranır. Frazeoloji vahid sərbəst söz birləşmələrindən törəyir. Konkret söz birləşmələri və cümlə onun mənbəyidir. Frazeoloji vahidlərin böyük bir hissəsi sərbəst söz birləşmələrinin yenidən mənalandırılması əsasında meydana gəlir.

Tədris prosesində linqvistik təhlil aparmaqla, həmçinin istiqamətverici suallar qoymaqla sərbəst və sabit söz birləşmələrinin digər xarakterik əlamətləri də açıqlana bilər: *Birləşmələrdə sözlərin sırası dəyişirmi?; Sabit söz birləşmələri necə yaranır?* və s. Sabit söz birləşmələrində sözlərin sırası, əsasən, sabit olur, bu sıranı dəyişmək və aralarına söz daxil etmək mümkün deyildir. Lakin bədii dildə, xüsusilə lirik növdə frazeoloji birləşmələrdə söz sırasının dəyişməsi emosionallıq yaradan vasitə kimi çıxış edir:

Düşdü yenə dəli könlüm **gözlərinin xəyalinə**,

Kim nə bilir, bu könlümün fikri nədir, xəyali nə?

[İ.Nəsimi]

Linqvistik eksperiment sayəsində frazeoloji (sabit) birləşmələrlə sərbəst birləşmələrin fərqli cəhətlərini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olur. Linqvistik eksperiment oxşar anlayış və məfhumların fərqləndirilməsini nəzərdə tutur. “Bu zaman hər hansı məfhum və ya anlayışın özünəməxsus bir spesifik xüsusiyyəti olmalıdır ki, onu digərindən mütləq fərqləndirə bilsin” [1, s.196].

Çərşənbə günündə çeşmə başında,

Gözüm bir alagöz xanıma düşdü...

[A.Ələsgər].

Birinci misrada *çərşənbə günü* və *çeşmə başı*, ikinci misrada *alagöz xanım* ismi birləşmələrin tərəflərini ayırmaq və başqa sözlə əvəz etmək mümkündür (şənbə günü, çərşənbə axşamı, bazar günü; çeşmə kənarı, dağın başı; qaragöz xanım, gözəl xanım, alagöz qız və s.); tərəflər öz müstəqil leksik mənasını saxlayır; tərəflər arasında sintaktik əlaqə aktivdir və s. İkinci misrada *gözüm düşdü* birləşməsi frazeoloji vahiddir; məcazi məna ifadə edir; bir sözlə əvəz etmək mümkündür, yəni ekvivalenti feildir (vuruldu), dildə hazır şəkildə formalaşmış; tərəflərin arasına söz daxil olması poetik məqsəd daşıyır və s.

Nəticə: çərşənbə günündə, çeşmə başında – II növ, alagöz xanım – I növ təyini söz birləşmələri; gözüm düşdü – frazeoloji birləşmədir.

Eksperiment aparmaqla sərbəst və sabit birləşmələrlə bağlı verilmiş elmi-nəzəri mühakimələri tətbiq edərək, həqiqətən də, *çərşənbə günündə*, *çeşmə başında*, *alagöz xanım* birləşmələrinin sərbəst söz birləşməsi, *gözüm düşdü* birləşməsinin isə frazeoloji vahid olduğunu müəyyənləşdiririk.

Linqvistik eksperiment aparmaqla bağlayıcı, qoşma, ədat, eləcə də modal sözlərlə digər oxşar leksem və morfemlərin mahiyyəti, funksiyası, spesifik cəhətləri barədə

dəqiq təsəvvür yaratmış və təlimdəki aktual problemləri həll etmiş olarıq. Bu cür pedaqoji vasitə inteqrativliyin yaranmasına təkan verir. Bu əlaqənin qurulmasını *ancaq* bağlayıcısı ilə reallaşdırırıq. Məlum olduğu kimi, *ancaq* bağlayıcısı fonetik tərkibcə məhdudlaşdırıcı *ancaq* ədatı ilə eynidir, yəni qrammatik omonimlik yaradır. Bu cür faktları yenə də seçilmiş cümlələr üzərində müşahidələr aparmaq, uyğun üsul və metod (lingvistik eksperiment) tətbiq etməklə fərqləndirmək mümkündür. Cümlələrə nəzər salaq: *Mən **ancaq** iman etdim qollarımın zoruna* [A.İldırım]; *Saç ağardı, **ancaq** nə qəm?! Əlimdədir hələ qələm!* [S.Vurğun]. Bu cür qrammatik oxşarları eksperiment qoymaqla fərqləndirməyə çalışaq: Birinci cümlədə *ancaq* sözünü *yalnız, təkcə, bircə* sözləri ilə əvəz edə bilərik: *Mən yalnız (**təkcə, bircə**) iman etdim qollarımın zoruna*. Cümlənin ümumi semantik yükündən aydın hiss olunur ki, lirik qəhrəmanın qollarının gücündən başqa, ümid yeri yoxdur və bu məzmunun yaranmasında məhdudlaşdırıcı *ancaq* sözü xüsusi çəkiyə malikdir. Bu köməkçi dil vahidi cümlədəki fikrə emosional rəng qatmaqla yanaşı, başqa imkanların olmasını məhdudlaşdırır. Beləliklə, məlum olur ki, *ancaq* morfeminin funksiyası cümləyə emosional ovqat aşılamaq və məhdudlaşdırıcı məzmun yaratmaqdır. Həm də bu sözlər (məhdudlaşdırıcı funksiya daşıyan *ancaq, yalnız, təkcə, bircə* və s.) cümlədəki digər sözlərdən durğu işarələri ilə ayrılır. Haqqında danışdığımız bu dil vahidləri cümlədə ifadə edilmiş fikrin mənasını qüvvətləndirməyə xidmət edən ədatdır. Əgər *ancaq* ədatını cümlədən çıxarsaq, struktur cəhətdən heç bir dəyişiklik olmasa da, semantik cəhətdən zəiflik hiss ediləcək: *Mən iman etdim qollarımın zoruna*. Əvvəlki poetik siqlətin söndüyü göz önündədir. İkinci cümlədə *ancaq* sözünə nəzər salaq: *Ancaq* sözünün ümumi cümlə semantikasından qarşılaşdırma məzmunu bildirdiyi aydın görünür. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında əlaqə yaradan *ancaq* sözünü *amma, lakin, fəqət* sözləri ilə əvəzləmək mümkündür. Bu zaman mənaya xələl gəlməz. Cümləni sadələşdirsək, xüsusiləşmiş zərflikli (qarşılaşdırma, ziddiyyət məzmunlu) cümləyə çevriləcək: *Saçın ağarmasına baxmayaraq, qəm yoxdur* (nə? sual əvəzliyi cümlədə üslubi cəhətdən digər sual əvəzliyinin yerində işlənilib, inkar məzmunu bildirir, yəni qəm haradadır? Qəm yoxdur mənasında). Qarşılaşdırma-ziddiyyət məzmunu yaradan *ancaq* (*amma, lakin, fəqət*) sözü qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlənin əvvəlində də işlənilir: *Düzdür, yaz fəslidir, **ancaq** (*amma, lakin*) hava çox soyuqdur*. Bu sözlər həmcins üzvlər arasında da əlaqə yaradır: *Leyla çox oxuyur, **ancaq** (*lakin*) fikrini çatdırma bilmir*. Həmçinin mətni təşkil edən cümlələri bağlamağa xidmət göstərir: “... *O hər yerdə, hər məclisdə oğlundan danışar, onun boyunu sevərdi. Buna onun haqqı da var idi. Doğrudan da, bu mahalda iki savadlı vardısı, onun biri Əşrəf*

idi. Əlbəttə, kitab-dəftərin nə olduğunu bilməyən Zərnigar xanım oxumağın da nə olduğunu başa düşmürdü. Ancaq o bircə şeyi bilirdi ki, oğlu, deyəsən, hamıdan, hətta doğma qardaşı Şamxaldan da seçilir” [İ.Şıxlı].

Beləliklə, ikinci cümlədəki *ancaq* sözü tabesizlik bağlayıcısıdır, bağladığı həmcins üzvlər, cümlələr arasında qarşılaşdırma məzmunu yaradır; ondan əvvəl vergül qoyulur; sinonimi olan *amma, lakin, fəqət* bağlayıcıları ilə əvəzlənə bilər; əgər cümlədə qarşılaşdırma məzmunu intonasiyanın, antonim sözlərin köməyi ilə formalaşsınsa, qarşılaşdırma bağlayıcılarını da bərpa etmək mümkün olur. Məsələn, *Dinmək istədim, imkan vermədilər* (*ancaq, amma, lakin imkan vermədilər*); *Mən çox deyirəm, sən az eşidirsən – Mən çox deyirəm, ancaq sən az eşidirsən*.

Gəldiyimiz nəticə belədir ki, birinci cümlədə *ancaq* sözü ədatdır. Cümlədə emosional münasibət yaradır; cümlədən çıxarılanda məhdudlaşdırıcı məzmun itir; durğu işarəsindən istifadə edilmir; *yalnız, təkcə, bircə* sözləri ilə əvəzlənə bilər. İkinci cümlədə *ancaq* tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında qarşılaşdırma əlaqəsi yaradır; həmçinin *amma, lakin, fəqət* bağlayıcıları ilə əvəzlənir; həmcins üzvlər arasında, qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlənin əvvəlində də işləyə bilər; ondan əvvəl vergül işarəsindən istifadə edilir; cümlədən çıxarılanda məzmunu xələl gəlmir; intonasiya ilə də əvəz etmək mümkündür. Beləliklə, *eksperiment* qoyuruq: *Mən qollarımın zoruna iman etdim; Saç ağardı, nə qəm?! Əlimdədir hələ qələm!*

Nəticə: Birinci *ancaq* dil vahidi məhdudlaşdırıcı ədat; ikinci *ancaq* qarşılaşdırma məzmunlu tabesizlik bağlayıcısıdır.

Beləliklə, onlarla oxşar dil vahidlərini alqoritmik məsələlər qurmaqla, eksperimentlər aparmaqla (ismin halları, təsirli-təsirsiz feillər, qayıdış və məchul növ feillər, mübtəda və qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq, təyin və tərz-i-hərəkət zərfliyi, mübtəda və tamamlıq budaq cümlələri, təyin və tərz-i-hərəkət budaq cümlələri və s.) dəqiq fərqləndirmək mümkündür. Təbii ki, digər pedaqoji üsullardan – müqayisə, Venn diaqramı, klaster və s. istifadə etməklə də fəndaxili inteqrasiya yaratmaq, oxşar dil faktlarının spesifik cəhətlərini müəyyənləşdirmək olar. Müqayisə üsulunu tətbiq etməklə xəbərlik, kəmiyyət və şəxs şəkilçilərinin oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmağa çalışaq: Xəbərlik şəkilçiləri xəbərin hansı şəxslə ifadə olunduğunu müəyyənləşdirir, mübtədəyə aid olan hökmü meydana çıxarır, onu ya təsdiq, ya da inkar edir. Mübtədə ilə xəbər arasındakı uzlaşma əlaqəsi məhz xəbərlik şəkilçisi vasitəsilə reallaşır. Cümlədə haqqında danışılan neçənci şəxsdirsə, xəbər də həmin şəxsin morfoloji əlaməti ilə bitməlidir. Deməli, cümlədə hökmün ifadəsi xəbərlik şəkilçisi olmasa, mümkün deyil. *Mən insanam* cümləsində *-am* şəkilçisi olmasa, *mən*

insan sözləri nə cümlə yaradar, nə də mənalı bir hökm ifadə edər. Bu da onu deməyə əsas verir ki, xəbərlilik kateqoriyası şəkilçiləri də şəxslərə görə bölünür və hər hansı bir hökmün şəxsə münasibətini bildirir: *Mən insanam; Sən insansan; O, insandır (tək); Biz insanıq; Siz insansınız; Onlar insandırlar (cəm)*. Mənsubiyyətdə olduğu kimi, I və II şəxslərdə subyekt yalnız əvəzliliklərlə, III şəxsdə həm əvəzlilik, həm də isimlərlə ifadə olunur. Bəzi məqamlarda subyektin ayrıca sözlə ifadəsi olmaya da bilər. Şəxs sonluğu ilə onu asanlıqla müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, *Mən insanam* – *insanam*. Xəbərlilik kateqoriyasının inkarı *deyil* sözü ilə formalaşır və xəbərlilik şəkilçisinin morfoloji əlaməti *deyil* sözünün üzərinə əlavə olunur. Məsələn, *Sən elçi deyilsən, sən göndərənsən* [N.Gəncəvi].

Xəbərlilik kateqoriyası zaman etibarilə iki müstəvidə (indiki və keçmiş zaman) ifadə olunur. Bəzən üslubi cəhətdən bütün zamanlara da aid edilir. Məsələn, *Adam var, adamların naxışdır* (Atalar sözləri). *Bu gömgöy göyün altında onlar tamam tək imiş* [Elçin].

Xəbərlilik şəkilçiləri bir çox hallarda kəmiyyət və feilə artırılan şəxs şəkilçiləri ilə qarışdırılır. Səbəb isə bunların bəzən şəxs, bəzən xəbərlilik şəkilçisi adlandırılmasıdır. Ə.Tanrıverdi bu haqda yazırdı: “Qeyd etdiyimiz kimi, xəbərlilik və şəxs kateqoriyalarının şəkilçiləri eynidir. Həm də hər iki kateqoriyanın morfoloji göstəriciləri şəxs əvəzlilikləri əsasında yaranmışdır (-q, -k, -dır istisna olunmaqla). Belə ki, qədim türk və Azərbaycan yazılı mənbələrində şəxs əvəzliliklərinin feillərdən, həm də isim və isimləşə bilən sözlərdən sonra məhz şəxs şəkilçisi vəzifəsində işlənməsinə rast gəlinir: “Orxon-Yenisey” abidələrində – tutar mən = tuturam. Külüg tirig bən + Külüg tirigəm; M.Kaşğarinin “Divan”ında – mən tənqrigə sığınur mən = mən tanrıya sığınırım; mən kayda mən = mən hardayam; türkmən = türkəm. Kişvərinin “Divan”ında: görürmən–görürəm. Hər gecə düşümdə görürmən pərişan zülfünü... xəstə mən = xəstəyəm. O gözi bimardin ayru gəribü xəstəmən” [7, s.204-205].

Şəxs və ya xəbərlilik kateqoriyası yaranış etibarilə isim və feillərlə bağlıdır. Məlumdur ki, feil iş, hal və hərəkət bildirir. Hər hansı bir iş, hal və hərəkət müəyyən zaman daxilində icra edilir. Zaman kəsimlərində görülən işlər də müəyyən şəxslərə aid olur. İş və hərəkətin şəxsə olan münasibəti müəyyən morfoloji əlamətlərlə təzahür etdirilir ki, bu morfoloji əlamətlər də ayrı-ayrı şəxsləri göstərən şəxs kateqoriyası şəkilçilərindən ibarətdir. Şəxs kateqoriyası feillə ifadə olunan hərəkətin həmin iş, hal və hərəkəti icra edən şəxsə münasibətini bildirir. Daha doğrusu, şəxs kateqoriyası xəbərin mübtədəyə olan münasibətini müəyyənləşdirir. Bu kateqoriya qeyd etdiyimiz kimi, adlar qrupuna da aiddir. Məsələn, 1. *Mən müəlliməm. Mən gedirəm*; 2. *Sən*

insansan. Sən alırsan. Bu cümlələrin xəbərlərindəki şəkilçiləri müqayisə etsək, heç bir fərq görmərik. Sadəcə olaraq, 1-ci cümlələrdə I şəxsin təki, 2-ci cümlələrdə II şəxsin təkinin şəkilçilərinin işləndiyini görürük. Mübtəda ilə xəbər arasındakı münasibət, sintaktik əlaqə (uzlaşma) yalnız bu şəkilçilər vasitəsilə reallaşır. Lakin “*Mən müəlliməm*”; “*Sən insansan*” cümlələrində şəkilçi adlara artırılaraq hökmün şəxsə münasibətini bildirməyə xidmət göstərsə, “*Mən gedirəm*”; “*Sən alırsan*” cümlələrində hərəkətin onu icra edən şəxsə münasibətini ifadə edir.

Yeri gəlmişkən, ismin kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji əlamətlərindən olan *-lar²* şəkilçisi də feilin şəxs kateqoriyasının əlaməti olan (III şəxsin cəmi) *-lar²* şəkilçisi ilə bəzən qarışıq salınır. Məsələn, *Oğullar atalarını bəyənmişlər*. Hər bir sözdə eyni fonetik tərkibə malik olan şəkilçi morfem işlədilmişdir. *Oğullar* – isimdir; kim? sualına cavab verir; sadədir; ümumidir; konkretir; cəmdədir; adlıq halındadır; sintaktik vəzifəsi mübtədədir; *atalarını* – isimdir; kimi? sualına cavab verir; sadədir; ümumidir; cəmdədir; mənsubiyyət və təsirlik halın şəkilçisi ilə işlənilib; müəyyən vasitəsiz tamamlıqdır; *bəyənmişlər* – feildir; nə edirlər? sualına cavab verir; sadədir; təsirlidir; inkardadır; məlum növdədir; xəbər şəklinin indiki zamanındadır; III şəxsin cəmindədir; sintaktik vəzifəsi xəbərdir.

Müqayisə nəticəsində məlum olur ki, eyni fonetik tərkibə malik olan şəkilçi birinci və ikinci sözlərdə cəmlilik yaradır, əşyanın çoxluğunu (*oğullar, atalarını* qrammatik cəhətdən əşya məzmunu bildirir), axırını isə feillərdə III şəxsin cəmini ifadə edir. Məlumdur ki, feilin təsriflənən formaları şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir. “*Bəyənmişlər*” feilindəki *-lər* şəkilçisi III şəxsin cəmini ifadə etdiyi kimi, xəbərin mübtədə ilə uzlaşma əlaqəsinin (kəmiyyətə və şəxsə görə) də morfoloji göstəricilərindəndir. Bu zaman onları cəm şəkilçisi adlandırmaq olmaz. Eyni fonetik tərkibə malik olan *-lar²* şəkilçi isimlərə qoşularaq çoxluq anlayışı ifadə edərkən *-dar², -nar², -rar², -lar²* şəklində tələffüz olunur, yəni assimilyasiya hadisəsinə uğrayır: qızlar – [qızdar], qatarlar – [qatarrar], gəlinlər – [gəlinnər], sahillər – [sahillər]. III şəxs sonluğu ilə işlənən feillərin tələffüzündə isə *-lar²* şəkilçisi dəyişikliyə uğramır, özündən əvvəlki səsi (indiki zaman və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçilərinin son səsi olan “r”) öz məxrəcəinə uyğunlaşdırır, yəni irəli və tam assimilyasiya hadisəsi baş verir: gülürlər – [gülüllər], alarlar – [alallar], oynayırlar – [oynuyullar] və s. Digər fərq isə ondan ibarətdir ki, *-lar²* şəkilçisi isimlərə qoşularaq əşyanın çoxluğunu bildirir və bu zaman vurğu *-lar²* şəkilçisində sait üzərinə düşür: *qızla`r, qələmlə`r, evlə`r, kitabla`r* və s. Lakin *-lar²* feillərdə III şəxsə aid olub şəxsin çoxluğunu bildirərkən vurğu qəbul etmir: *almı`şlar, alı`rlar, alaca`qlar, ala`rlar* (şühudi keçmiş zamanda vurğu qəbul edir: *aldıla`r*) və s. Təbii ki, oxşar dil faktlarının

fərqləndirilməsində təhsilverən yaradıcı olmalı, qarşıya qoyduğu məqsədə müvafiq pedaqoji üsullardan istifadə etməklə fəndaxili inteqrasiyanın qurulmasına şərait yaratmalıdır. Biz isə məqalədə bu üsullarla kifayətlənirik.

Nəticə / Conclusion

Müasir təhsilin qarşısında duran əsas tələblərdən biri təlimdə inteqrativliyin təmin olunmasıdır. Zamanında və mövzunun məqsədinə uyğun olaraq yaradılan inteqrasiya təlim prosesində dilə bütöv bir sistem kimi yanaşmağı tələb edir. Təlim prosesində inteqrasiyanın düzgün qurulması mövzuların, fənlərin şüurlu olaraq dərk edilməsinə imkan yaradır. Oxşar dil faktları və hadisələrin fərqləndirilməsində, özünəməxsus səciyyəvi cəhətlərinin müəyyənəşdirilməsində, mövzuların inteqrativ əsaslı tədrisində bir sıra pedaqoji metod və üsullardan istifadə edilir. Alqoritmik məsələ, linqvistik eksperiment kimi pedaqoji üsullardan istifadə etməklə aktual problemləri həll etmək, mövzuları daha dərinədən mənimsətmək mümkündür. Məqalədə bu üsullarla çoxmənalı sözlərlə omonimlər, qoşmalarla bağlayıcılar, əsas nitq hissələri ilə qoşmalar, sabit (frazoloji) birləşmələrlə sərbəst birləşmələr arasındakı oxşarlıqlar və fərqlər araşdırılmış, həmçinin geniş tətbiq imkanına malik olan və ənənəvi təlimdə də üstün mövqeyi ilə seçilən müqayisə üsulundan istifadə etməklə xəbərlik, şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarının morfoloji əlamətlərinin spesifik xüsusiyyətləri açıqlanmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Balıyev H. (2007). Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı.
2. Cəfərov S. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Şərqi-Qərb.
3. Hüseyinzadə M. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya, III hissə. Bakı, Şərqi-Qərb.
4. Hümətova R. (2019). Ana dili-2 (dərs vəsaiti). Bakı, ADPU-nun mətbəəsi.
5. Kazımov Q. (2010). Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı, Elm və təhsil.
6. Kazımov Q. (2000). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Ünsiyyət.
7. Tanrıverdi Ə. (2010). Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil.
8. <http://kompy.info/fakulte-pedaqoji-ixtisas-azerbaycan-dili-ve-edebiyat-muelliml.html>.